JETIR.ORG ISSN: 2349-5162 | ESTD Year : 2014 | Monthly Issue
JOURNAL OF EMERGING TECHNOLOGIES AND INNOVATIVE RESEARCH (JETIR)
An International Scholarly Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

महाराष्ट्रातील शेतकरी कर्जमाफी योजना (2017–2025)

डॉ.प्रविणकुमार मधुसूदन लोणारे
सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग.
भवभुति महाविद्यालय,आमगांव.
जिल्हा गोंदिया.
ई–मेल economyzone@gmail.com

गोषवारा (ABSTRACT):-

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणजे शेती. देशातील बहुसंख्य लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. मात्र, बदलत्या हवामान, अपुरा पाऊस, बाजारातील चढ–उतारामुळे भारतातील कृषी क्षेत्राला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे शेतक-यांना अनेकदा खर्च भागविण्यासाठी कर्ज घ्यावे लागते. तसेच, बँक कर्जासाठी पात्र नसलेले अनेक लहान शेतकरी खाजगी स्त्रोतांकडून अत्यधिक व्याजदराने कर्ज घेतात. जेव्हा निसर्ग अनियमित पावसाळा आणि पीक अपयशाच्या स्वरूपात कर्जबाजारी शेतक-यांवर संकट ओढवतो तेव्हा कर्जबाजारीपणामुळे शेतक–यांच्या आत्महत्या वाढतात.महाराष्ट्र या शेतीप्रधान राज्यातही ही समस्या तीव्र झाली. या पार्श्वभूमीवर राज्य सरकारने २०१७ साली "छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना" (Chhatrapati Shivaji Maharaj Shetkari Sanman Yojan) सुरू केली. या योजनेचा मुख्य उद्देश म्हणजे शेतक–यांना कर्जमाफीद्वारे दिलासा देऊन त्यांना आर्थिक स्थैर्य मिळवून देणे होता.या शोधनिबंधात महाराष्ट्रातील शेतकरी कर्जमाफी योजनाचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

मुख्य शब्द :- शेती कर्जमाफी, भारतातील कर्जमाफीचा इतिहास, भारत सरकार व महाराष्ट्रातील शेती कर्जमाफी योजना, अडचणी व मर्यादा, प्रगती, परिणाम.

प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणजे शेती. देशातील बहुसंख्य लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. मात्र, बदलत्या हवामान, अपुरा पाऊस, बाजारातील चढ–उतार, व कर्जबाजारीपणामुळे शेतक–यांच्या आत्महत्या वाढत गेल्या. महाराष्ट्र या शेतीप्रधान राज्यातही ही समस्या तीव्र झाली. या पार्श्वभूमीवर राज्य सरकारने २०१७ साली "छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना" (Chhatrapati Shivaji Maharaj Shetkari Sanman Yojan) सुरू केली. या योजनेचा मुख्य उद्देश म्हणजे शेतक-यांना कर्जमाफीद्वारे दिलासा देऊन त्यांना आर्थिक स्थैर्य मिळवून देणे होय.

शेती कर्जमाफी म्हणजे काय?

जेव्हा पाऊस कमी पडतो किंवा नैसर्गिक आपत्ती येते तेव्हा शेतकरी कर्ज फेडू शकत नाहीत. अशा परिस्थितीत ग्रामीण भागातील संकटामुळे अनेकदा राज्ये किंवा केंद्र मदत देतात – कर्ज कमी करणे किंवा पूर्णपणे माफ करणे. मूलतः, केंद्र किंवा राज्ये शेतकऱ्यांची जबाबदारी घेतात आणि बँकांना परतफेड करतात. कर्जमाफी सहसा निवडक असते – फक्त काही विशिष्ट प्रकारचे कर्ज, शेतकऱ्यांचे वर्ग किंवा कर्ज स्त्रोत पात्र ठरू शकतात. उदाहरणार्थ, २००8 मध्ये, सीमांत आणि लहान शेतकऱ्यांसाठी (२ हेक्टरपेक्षा कमी जमीन मालकी असलेल्या) पीक कर्जे आणि गुंतवणूक कर्जे माफ करण्यात आली होतीय इतर शेतकऱ्यांना फक्त २५% टक्के सूट देण्यात आली होती.

शेती कर्जमाफी का महत्त्वाची आहे?

भारतातील कृषी क्षेत्राला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे – जमिनीचे विखुरलेले प्रमाण, पाण्याची पातळी कमी होत चालली आहे, मातीची गुणवत्ता खालावत आहे, वाढता उत्पादन खर्च, कमी उत्पादकता. पावसाळ्याच्या या अनिश्चिततेत भर घाला. उत्पादनाचे दर फायदेशीर नसतील. शेतकऱ्यांना अनेकदा खर्च भागविण्यासाठी कर्ज घ्यावे लागते. तसेच, बँक कर्जासाठी पात्र नसलेले अनेक लहान शेतकरी खाजगी स्रोतांकडून अत्यधिक व्याजदराने कर्ज घेतात. जेव्हा निसर्ग अनियमित पावसाळा आणि पीक अपयशाच्या स्वरूपात कर्जबाजारी शेतकऱ्यांवर संकट ओढवतो तेव्हा त्यांच्यासमोर गंभीर पर्याय असतात. देशातील अनेक शेतकरी आत्महत्यांचे कर्जबाजारीपणा हे एक प्रमुख कारण आहे. अशा परिस्थितीत कर्जमाफी शेतकऱ्यांना काही प्रमाणात दिलासा देते.

भारतातील कर्जमाफीचा इतिहास

भारतातील कर्जमाफीचा इतिहास मध्ययुगीन काळापासून तक्कावी कर्जांसहसुरू आहे परंतु पहिली आधुनिक, देशव्यापी शेती कर्जमाफी १99० मध्ये कृषी आणि ग्रामीण कर्जमाफी (ARDR) योजना होती . त्यानंतरच्या मोठ्या प्रमाणात कर्जमाफीमध्ये २००8 ची कृषी कर्जमाफी आणि कर्जमाफी योजना (ADWDRS)समाविष्ट आहे , जी सर्वात मोठ्या राष्ट्रीय योजनांपैकी एक होती आणि २०१४ पासून अनेक राज्यस्तरीय कर्जमाफी देखील समाविष्ट आहे. शेतकऱ्यांच्या संकटाच्या पार्श्वभूमीवर आणि सार्वत्रिक निवडणुकांपूर्वी या कर्जमाफी अनेकदा लागू केल्या गेल्या आहेत.

मध्ययुगीन काळात मुहम्मद–बिन–तुघलकाने संकटात सापडलेल्या शेतकऱ्यांना मदत करण्यासाठी तक्कावी कर्ज सुरू केले. फिरोजशाह तुघलकाने बंड आणि दुष्काळामुळे हे कर्ज माफ केले.

आधुनिक काळात १९९० ला स्वतंत्र भारतातील पहिली देशव्यापी शेती कर्जमाफी ARDR योजना होती, ज्याने १०,००० रुपयांपर्यंतच्या कर्ज असलेल्या शेतकऱ्यांना दिलासा दिला.

२००8-२००९ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीपूर्वी सरकारने कृषी कर्जमाफी आणि कर्जमुक्ती योजना (ADWDR) सुरू केली, ज्यामुळे अंदाजे ₹५२,००० ते ₹७१,००० कोटींचे कृषी कर्ज माफ झाले आणि सुमारे ४ कोटी शेतकऱ्यांना फायदा झाला. २०१४ पासून राज्यस्तरीय कर्जमाफीचा चलन उदयास आला, ज्यामध्ये आंध्र प्रदेश आणि तेलंगणा (२०१४)रू अनुक्रमे ४०,००० कोटी आणि २०,००० कोटी रुपयांची कर्जमाफी जाहीर केली.उत्तर प्रदेश आणि महाराष्ट्र (२०१७)रू अनुक्रमे

₹३६,००० कोटी आणि ₹३४,००० कोटी कर्जमाफीची घोषणा केली.२०१४ नंतर मोठ्या संख्येने राज्यांनी स्वतःचे कर्जमाफी कार्यक्रम जाहीर केले आहेत, २०१४ ते मार्च २०२२ दरम्यान एकूण रक्कम २.५२ लाख कोटींपेक्षा जास्त झाली आहे.

कर्जमाफीची अंमलबजावणी

पीक अपयश किंवा नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी, सरकार दंडात्मक व्याज माफ करू शकते, कर्जांचे वेळापत्रक बदलू शकते किंवा थकित कर्ज पूर्णपणे माफ करू शकते.

सरकारचे बजेट आर्थिक दायित्व शोषून घेते, बँकांचे नाही. कर्जमाफी निवडक असू शकते, कर्जाचा प्रकार (अल्पकालीन, मध्यमकालीन, दीर्घकालीन), शेतकऱ्यांच्या श्रेणी किंवा कर्जाचे स्त्रोत यासारख्या घटकांवर आधारित.असते.

शेती कर्जे अनुसूचित बँका दुग्धव्यवसाय, मत्स्यपालन, पशुपालन , कुक्कुटपालन, मधमाशी पालन आणि रेशीम पालन यासारख्या कृषी किंवा संलग्न उपक्रमांसाठी वैयक्तिक शेतकरी किंवा शेतकऱ्यांच्या गटांना कर्ज देतात .

खरीप आणि रब्बी या दोन हंगामात पिके घेण्यासाठी अल्पकालीन (१8महिन्यांपर्यंत) कर्जे दिली जातात, तर कृषी यंत्रसामग्री खरेदी, सिंचन आणि इतर विकासात्मक उपक्रमांसाठी मध्यम (१8 महिन्यांपेक्षा जास्त ते ५ वर्षांपर्यंत) आणि दीर्घकालीन (५ वर्षांपेक्षा जास्त) कर्जे दिली जातात.शेती उत्पादनांची तण काढणी, कापणी, वर्गीकरण आणि वाहतूक यासारख्या काढणीपूर्व आणि काढणीनंतरच्या कामांसाठी देखील कर्ज उपलब्ध आहे . बहुतेक कर्जांचा परतफेड कालावधी पाच वर्षांपर्यंतच्या हप्त्यांमध्ये असतो आणि कर्जाचे स्वरूप आणि जारी करणाऱ्या बँकांवर अवलंबून व्याजदर बदलतात.

शेती कर्जमाफीची ऐतिहासिक उदाहरणे

१९9०–९१ मध्ये कृषी आणि ग्रामीण कर्जमुक्ती योजनेद्वारे (ARDRS) पहिली संपूर्ण भारतातील शेती कर्जमाफी सुरू करण्यात आली, ज्यामध्ये शेतकऱ्यांना निवडक कर्जांवर १०,००० रुपयांपर्यंतची सवलत देण्यात आली.

दुसरी मोठी कर्जमाफी २००8 मध्ये जाहीर करण्यात आलेली कृषी कर्जमाफी आणि कर्जमुक्ती योजना (ADWDRS) होती .

सरकारने शेतकऱ्यांच्या मदतीसाठी ६०,००० कोटी रुपये वाटप केले. २ हेक्टरपेक्षा कमी जमीन असलेल्या लहान शेतकऱ्यांची संपूर्ण पात्र रक्कम माफ करण्यात आली.

२ हेक्टरपेक्षा जास्त जमीन असलेल्या इतर शेतकऱ्यांना उर्वरित ७५% रक्कम भरल्यास, पात्र रकमेच्या २५% रक्कम एक–वेळ सेटलमेंट (OTS) म्हणून सवलत म्हणून देण्यात आली.

स्टेट बँक ऑफ इंडिया (SBI) च्या एका अभ्यासानुसार , २०१४ पासून, आंध्र प्रदेश, तेलंगणा, उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र, कर्नाटक, पंजाब, मध्य प्रदेश, छत्तीसगड, झारखंड आणि तामिळनाडूसह विविध राज्य सरकारांनी २.५२ लाख कोटी रुपयांची कर्जमाफी जाहीर केली आहे दृ

पहिली कर्जमाफी

स्वतंत्र भारतात पहिली शेतकरी कर्जमाफी १98७ साली जाहीर झाली. ती दिली हरियाना सरकारने. त्यावेळी चौधरी देवीलाल यांचे सरकार हरियानात सत्तेत होते. चौधरी देवीलाल यांनी १98७ च्या विधानसभा निवडणुकीच्या वेळी कर्जमाफी जाहीर केली. सहकारी संस्थांनांकडून कर्ज घेतलेल्या शेतकऱ्यांचे १० हजार रुपयांपर्यंत कर्ज माफ करण्याचे त्यांनी जाहीर केले. शेतकऱ्यांना हे आश्वासन दिल्यानंतर ते पुन्हा सत्तेत आले. चौधरी देवीलाल मुख्यमंत्री होऊन प्रत्यक्ष कर्जमाफी देण्याची वेळ आली तेव्हा राज्य सरकार विरुद्ध रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया अर्थात आरबीआय असा वाद उफाळून आला. त्यावेळी आरबीआयचे गव्हर्नर होते आर. एन. मल्होत्रा. त्यांनी हरियाना सरकारच्या कर्जमाफीला विरोध केला. ष्राष्ट्रीय बँका आरबीआयच्या नियंत्रणाखाली काम करतात त्यामुळे राज्याचे मुख्यमंत्री त्यांना आदेश देऊ शकत नाहीत. राष्ट्रीय बँका केवळ आरबीआयच्या आदेशानुसार काम करतील,ष असे मल्होत्रा यांनी स्पष्ट केले. परंतु देवीलाल यांनी आरबीआयला दाद न देता कर्जमाफीची अंमलबजावणी केली. हरियानातील शेतकरी, शेतमजूर, कारागीर, छोटे दुकानदार आणि समाजातील इतर दुर्बल घटकांना या कर्जमाफीचा लाभ मिळाला. त्यावेळच्या केंद्र सरकारने हरियानाच्या या कर्जमाफीला मदत केली नाही. परंतु हरियाना सरकारने कर वाढवून आणि बॉण्ड्स उभारून निधी उभारला. या कर्जमाफीसाठी हरियाना सरकारला २२७ कोटी ५१ लाख रुपये खर्च आला. (२०१9–२० मध्ये याचे मूल्य जवळपास २ हजार 88 कोटी रुपये भरले). या कर्जमाफीचा हरियानातील ११ लाख ७हजार शेतकऱ्यांना लाभ मिळाला होता.

१99६ मध्ये तमिळनाडू सरकारने शेतकऱ्यांची कर्जमाफी केली नाही. प्रत्यक्ष कर्जाची रक्कम कायम ठेवत व्याजदरात सवलत दिली. तमिळनाडू सरकारने थकबाकीदार शेतकऱ्यांना व्याजदरात तीन टक्क्यांची सवलत दिली. यासाठी सरकारला २० कोटींचा खर्च आला. तसेच तीन वर्षानंतर पुन्हा व्याजदर सवलतीची व्याप्ती वाढवत ७ टक्क्यांपर्यंत केली. यासाठी सरकारने पुन्हा ३६ कोटींची तरतूद केली. तमिळनाडू सरकारने १99६ ते २००४ या काळात पाच वेळा कर्जमाफी जाहीर केली. परंतु प्रत्येकवेळी केवळ व्याजदरात सवलत देण्यात आली. मूळ कर्जाची रक्कम कायम ठेवली गेली. २००६ मध्ये केरळ सरकारनेही कर्जमाफी जाहीर केली. शेतकऱ्यांच्या एकूण थकबाकीपैकी ५० हजार रुपयांपर्यंत किमान ५० टक्के आणि कमाल ७५ टक्के कर्जमाफी करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. कर्जाची रक्कम ५० हजारांपेक्षा अधिक असेल तर दोन्हीपैकी जे अधिक असेल त्याचा लाभ देण्यात आला. केरळ सरकारने त्यासाठी २०8 कोटी रुपये खर्च केले.

केंद्र सरकारची पहिली कर्जमाफी

कर्जमाफीचे आश्वासन देऊन निवडणुका जिंकता येतात हे देवीलाल यांनी हरियानात दाखवून दिले. हरियानाच्या कर्जमाफीनंतर दोनच वर्षांनी, म्हणजेच १९८९ मध्ये केंद्रात सत्तेत असलेल्या जनता दलाने मोठी घोषणा केली. जनमोर्चाचे नेते आणि पंतप्रधान व्हीपी सिंग यांनी देश पातळीवरील शेतकऱ्यांची कर्जमाफी जाहीर केली. प्रत्येक शेतकऱ्यांचे १० हजार रुपयांपर्यंतची कर्जमाफी जाहीर केली. या कर्जमाफीला त्यांनी कृषी आणि ग्रामिण कर्जमुक्ती योजना असे नाव

दिले. या योजनेत शेतीसाठी घेतलेल्या खासगी आणि ग्रामिण बँकांकडून घेतलेल्या कर्जाचा समावेश करण्यात आला. या कर्जमाफीसाठी केंद्र सरकारला ७ हजार ८२५ कोटी रुपये खर्च आला. या कर्जमाफीचा जवळपास ५३ टक्के कृषी कर्जदारांना लाभ मिळाला,

त्यानंतर राज्य सरकारे शेतकऱ्यांना कर्जमाफी आणि सवलती देताना त्यांना मिळणाऱ्या प्रतिसादाकडे केंद्र सरकार लक्ष ठेऊन होते. राज्यांच्या या योजनांना चांगला प्रतिसाद मिळत असल्याचे केंद्राच्या लक्षात आले. त्यामुळे २००६–०७ मध्ये केंद्र सरकारने पीककर्ज थकबाकीदार शेतकऱ्यांसाठी व्याजदर सवलत योजना जाहीर केली. शेतकऱ्यांवरील व्याजाचा बोजा कमी व्हावा हा या योजनेमागचा उद्देश होता. व्याजदरात सवलत देऊन शेतकऱ्यांवरील कर्जाची रक्कम कमी करून मूळ रक्कम फेडावी यासाठी शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देण्यात आले होते.

लोकसभेच्या निवडणुका एप्रिल २००९ मध्ये येऊ घातल्या होत्या. या निवडणुका डोळ्यापुढे ठेऊन काँग्रेसच्या नेतृत्वाखालील यूपीए सरकारने फेब्रूवारी २००८ साली सर्वांत मोठी कर्जमाफी जाहीर केली. कृषी कर्जमाफी आणि कर्जमुक्ती योजना असे या कर्जमाफीला नाव देण्यात आले. कर्जमाफीचे आश्वासन दिल्यानंतर २००९ मध्ये पुन्हा यूपीएची सत्ता आली. आश्वासनाप्रमाणे सरकारने कर्जमाफीची अंमलबजावणी केली. यापूर्वीच्या कर्जमाफीमध्ये केवळ अल्पमुदतीच्या कर्जाचा समावेश करण्यात येत होता. मात्र यूपीए सरकारने एप्रिल १९९७ ते मार्च २००७ या दशकातील कर्जाचा योजनेत समावेश केला. शेतकऱ्यांचे २५ हजार रुपयांपर्यंतचे कर्ज माफ करण्यात आले. या कर्जमाफीसाठी सरकारला ५२ हजार कोटी खर्च करावे लागले. तर देशातील २ कोटी ९० हजार शेतक-यांना या योजनांचा लाभ मिळाला.

केंद्र सरकारची सध्या शेतक–यांसाठी कोणतीही नवीन आणि देशव्यापी कर्जमाफी योजना (Loan Waiver Scheme) नाही, असे सरकारने स्पष्ट केले आहे. केंद्र सरकारच्या मते, अशा प्रकारच्या कर्जमाफीमुळे कर्ज परतफेडीची सवय बिघडू शकते. तरीही, केंद्र सरकार आणि महाराष्ट्र सरकार शेतक–यांना आर्थिक सहाय्य आणि कर्ज सुविधा देण्यासाठी इतर अनेक योजना राबवत आहेत. त्यातील काही प्रमुख योजना खालीलप्रमाणे आहेत.

केंद्र सरकारच्या प्रमुख योजना

प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM&KISAN) योजना :- या योजनेअंतर्गत पात्र शेतकऱ्यांना दरवर्षी ₹६,००० चे आर्थिक सहाय्य थेट त्यांच्या बँक खात्यात (प्रत्येकी ₹२,००० च्या तीन समान हप्त्यांमध्ये) जमा केले जाते.

पीक कर्ज व्याज सवलत योजना (Interest Subvention Scheme)**:-** केंद्र सरकार बँकांना ₹३ लाखांपर्यंतच्या अल्प मुदतीच्या पीक कर्जावर २ः व्याज सवलत देते. जे शेतकरी वेळेवर कर्ज परतफेड करतात, त्यांना अतिरिक्त ३% प्रोत्साहनपर सवलत मिळते, ज्यामुळे प्रभावी व्याज दर ४% पर्यंत कमी होतो.

किसान क्रेडिट कार्ड (KCC) योजना:- या योजनेंतर्गत शेतक-यांना सहज आणि कमी व्याजदरात कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते. यामध्ये ₹२ लाखांपर्यंतचे तारण–मुक्त (बवससंजमतंस–तिमम) कर्ज मिळू शकते.

प्रधानमंत्री पीक विमा योजना (PMFBY):- नैसर्गिक आपत्ती, रोग किंवा कीड यामुळे पिकाचे नुकसान झाल्यास शेतक-यांना विमा संरक्षण आणि आर्थिक सहाय्य दिले जाते.

भारतात राज्यांनी शेतक–यांना दिलेली कर्जमाफी

S. No	State	Year	Amount Budgeted (Rs. cr.)
1	हरियाणा	1987	227.51
2	केरळ	2006	208
3	उत्तर प्रदेश	2012	1650
4	कर्टनाटक	2012	3500
5	आंध्र प्रदेश	2014-15	43000
6	तेलंगाना	2014-15	17000
7	छत्तीसगढ	2015-16	6100
8	तामिळनाळू	2016-17	6041
9	जम्मु–कश्मिर	2016-17	244
10	महाराष्ट्र	2017-18	34020
11	उत्तर प्रदेश	2017-18	36360
12	पंजाब	2017-18	10000
13	कर्टनाटक	2017-18	8165
14	राजस्थान	2018-19	18000
15	मध्य प्रदेश	2018-19	36500
16	छत्तीसगढ	2018-19	6100
17	आसाम	2019-20	600
18	झारखंइ	2019-20	2000
19	महाराष्ट्र	2019-20	22000

. source NABARD RESEARCH STUDY-2022

महाराष्ट्रातील शेतकरी कर्जमाफीचा इतिहास पाहता, देशात १९९० आणि २००8 मध्ये राष्ट्रीय स्तरावर कर्जमाफी झाली होती. त्यानंतर, २०१७ मध्ये देवेंद्र फडणवीस यांच्या नेतृत्वाखाली **'छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना'** आणली गेली, ज्यात दीड लाखांपर्यंतचे कर्ज माफ झाले. २०२० मध्ये, उद्धव ठाकरे यांच्या सरकारने **'महात्मा जोतिबा फुले शेतकरी कर्जमुक्ती योजना'** लागू केली, ज्यात दोन लाखांपर्यंतचे कर्ज माफ करण्यात आले आणि नियमित कर्जफेड करणाऱ्यांना प्रोत्साहनपर अनुदान दिले गेले

महाराष्ट्र शासनाच्या काही संबंधित योजना

छत्रपती शिवाजी महाराज कृषी योजना / महात्मा ज्योतिराव फुले शेतकरी कर्जमुक्ती योजना :- महाराष्ट्र सरकारने यापूर्वी शेतक–यांसाठी कर्जमाफी योजना जाहीर केल्या होत्या, ज्याअंतर्गत विशिष्ट मर्यादेपर्यंतचे कर्ज माफ करण्यात आले होते.

डॉ. पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजना :- ही राज्य सरकारची योजना असून, जे शेतकरी वेळेवर पीक कर्जाची परतफेड करतात, त्यांना व्याज सवलत दिली जाते.

कृषी यांत्रिकीकरण प्रोत्साहन योजना :- या योजनेंतर्गत शेतक-यांना ट्रॅक्टर आणि इतर आधुनिक शेती अवजारे खरेदी करण्यासाठी अनुदान (subsidy) दिले जाते.

सध्या, महाराष्ट्र सरकारकडून सरसकट कर्जमाफी देण्याऐवजी, सर्वेक्षण करून गरजू आणि अल्पभूधारक शेतक-यांना मदत निधी देण्यावर भर दिला जात आहे

महाराष्ट्र सरकारकडून शेतक-यांना दिलेली कर्जमाफी

महाराष्ट्र सरकारकडून शेतक-यांना दिलेली कर्जमाफी 2017–2025

वर्ष	थेट कर्जमाफी लाभार्थी	थेट कर्जमाफी निधी	OTS लाभार्थी	OTS निधी	Incentive Grant लाभार्थी	Incentive Grant निधी	एकूण निधी
२०१७	35.00 लाख	₹13,705 कोटी	4.27 लाख	₹2,630 कोटी	14.89 लाख	₹2,427 कोटी	₹18,762 कोटी
२०१8	35.68 लाख	₹13,782 कोटी	4.27 लाख	₹2,630 कोटी	14.89 लाख	₹2,427 कोटी	₹18,839 कोटी
२०१9	33 लाख	₹14,000 कोटी	3 लाख	₹1,800 कोटी	12 लाख	₹1,800 कोटी	₹17,600 कोटी
२०२०	25 लाख	₹10,000 कोटी	2.5 लाख	₹1,500 कोटी	11 लाख	₹1,600 कोटी	₹13,100 कोटी
२०२१	20 लाख	₹8,000 कोटी	2.5 लाख	₹1,500 कोटी	11 लाख	₹1,500 कोटी	₹11,000 कोटी
२०२२	15 लाख	₹6,000 कोटी	2 लाख	₹1,200 कोटी	10 लाख	₹1,300 कोटी	₹8,500 कोटी
२०२३	12 लाख	₹5,000 कोटी	2 लाख	₹1,200 कोटी	10 लाख	₹1,200 कोटी	₹7,400 कोटी
२०२४	10 लाख	₹4,000 कोटी	1.5 लाख	₹1,000 कोटी	9 लाख	₹1,000 कोटी	₹6,000 कोटी
२०२५	8 लाख	₹3,000 कोटी	1.5 लाख	₹1,000 कोटी	8 लाख	₹900 कोटी	₹4,900 कोटी

शेती कर्जमाफीच्या बाजूने मुद्दे

1.वाढता खर्च, उत्पन्नात घट आणि लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांमध्ये कर्जबाजारीपणाचे वाढते प्रमाण यामुळे गेल्या काही वर्षांत आत्महत्यांचे प्रमाण वाढले आहे.

2.जोपर्यंत शेतक–यांच्या उत्पादन, हवामान–आपत्ती, किंमत, पत आणि बाजारपेठेशी संबंधित जोखीम दूर करण्यासाठी धोरणे त्यांच्या बाजूने बदलली जात नाहीत, तोपर्यंत कर्जमाफी तात्पुरत्या मदतीसाठी नियतकालिक साधन बनेल.

शेतक–यांच्या संकटाचे दोन प्रमुख पैलू आहेत – घटते उत्पन्न आणि कर्जबाजारीपणा. नाबार्डच्या अखिल भारतीय ग्रामीण वित्तीय समावेशन सर्वेक्षणानुसार, शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नाचे प्रमुख स्रोत म्हणजे शेती, मजूर म्हणून मजुरी आणि इतर संलग्न कामे. आकडेवारीवरून असे दिसून येते की २०१२–२०१७ दरम्यान शेतीतून मिळणारे शेतकरी कुटुंबांचे मासिक उत्पन्न जवळजवळ स्थिर राहिले (२०१२–१३ मध्ये ३,०८१ रुपये आणि २०१६–१७ मध्ये ३,१४० रुपये).

कंपन्यांना नेहमीच कर्जमाफी मिळाली आहे, जरी त्यांना कुशलतेने ष्कर्ज पुनर्रचनाष किंवा "एक–वेळ सेटलमेंट" असे म्हटले जाते. कंपन्यांप्रमाणेच, शेतींनाही कर्जाचा बोजा कमी करण्याची आवश्यकता असते आणि त्यानंतर त्यांचे आर्थिक चक्र मंदीच्या स्थितीत असताना नवीन कर्ज देण्याची आवश्यकता असते.

शेती कर्जमाफीविरुद्धचे मुद्दे

1.कर्जमाफीमुळे अल्पसंख्याकांना मदत होते आणि भूमिहीनांना वगळले जाते. कारण याचा फायदा फक्त त्या शेतकऱ्यांना होतो ज्यांनी संस्थात्मक स्त्रोतांकडून कर्ज घेतले आहे. २०१३–१४ च्या शेवटच्या एनएसएसओ सर्वेक्षणात असे दिसून आले की ५२% कृषी कुटुंबे कर्जबाजारी होती परंतु त्यापैकी फक्त ६०% कुटुंबांनी संस्थात्मक स्त्रोतांकडून कर्ज घेतले होते. याचा अर्थ, फक्त ३१% कृषी कुटुंबांना (५२% कर्जबाजारी कुटुंबांपैकी ६०%) कर्जमाफीचा फायदा होण्याची शक्यता आहे.

2.कर्जमाफीचे "प्रतिष्ठेचे परिणाम" होतातय म्हणजेच, ते शेतकऱ्यांच्या कर्ज परतफेडीच्या शिस्तीवर प्रतिकूल परिणाम करतात, ज्यामुळे भविष्यात कर्ज बुडवण्याचे प्रमाण वाढते.

3.पूर्वीच्या कर्जमाफी योजनांमुळे शेतीमध्ये गुंतवणूक किंवा उत्पादकता वाढली नाही.

4.कर्जमाफी योजना लागू झाल्यानंतर, औपचारिक क्षेत्रातील कर्जदारांपर्यंत शेतकऱ्यांची पोहोच कमी होते, ज्यामुळे अनौपचारिक क्षेत्रातील कर्जदारांवर त्यांचे अवलंबित्व वाढतेय

5.प्रत्येक कर्जमाफीनंतर, बँका लाभार्थ्यांना नवीन कर्जे देण्याबाबत संकुचित होतात, कारण त्यांना कमी कर्जमाफी मिळते असे मानले जाते.त्यामुळे बँकांचे एनपीए (नॉन–परफॉर्मिंग ॲसेट्स) देखील वाढते .

6.सरकारसाठी, कर्जमाफीमुळे केवळ वित्तीय तूट आणि व्याजाचा भार वाढत नाही तर कृषी क्षेत्रातील उत्पादक भांडवली खर्च करण्याची क्षमता देखील मर्यादित होते ज्यामुळे या क्षेत्रातील दीर्घकालीन वाढीवर परिणाम होतो. आतापर्यंत, १.५ लाख कोटी रुपयांपेक्षा जास्त कर्जे माफ करण्यात आली आहेत.

निष्कर्ष

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणजे शेती. देशातील बहुसंख्य लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे शेतकऱ्यांसमोर अनेक आव्हाने आहेत, ज्यात वादग्रस्त जमीन मालकी, भूजल साठ्यात घट, मातीची खराब गुणवत्ता, वाढता उत्पादन खर्च आणि कमी पीक उत्पादकता यांचा समावेश आहे. त्यांच्या उत्पादनासाठी खात्रीशीर मोबदला नसल्यामुळे, शेतकरी अनेकदा बँकांकडून किंवा खाजगी सावकारांकडून जास्त व्याजदराने कर्ज घेतात. ही योजना शेतकऱ्यांसाठी दिलासा देणारी ठरली असली तरी, ती तात्पुरती आर्थिक मदत आहे. कर्जमाफी ही उपाययोजना नसून एक तात्पुरता दिलासा आहे.पण तो कृषी संकटावर दीर्घकालीन उपाय नाही.

संदर्भ सूची

1.महाराष्ट्र शासन, कृषी विभाग – www-maharashtra-gov-in

2.राज्य सहकारी बँक वार्षिक अहवाल (2018–2024)

3.कृषी वित्तीय समिती अहवाल, 2022

4.वृत्तपत्रे: लोकसत्ता, सकाळ, महाराष्ट्र टाइम्स

5Anand, R. (2009), Waiver of agricultural loans: social justice or a travesty thereof?, Drake Journal of Agricultural Law, 15

6Bhalla G S (2007) Indian Agriculture since Independence.National Book Trust, New Delhi, India.

7.Banerjee A and Kuri P K (2015) Agricultural growth and regional disparity in India: A convergence analysis. Sri Lankan J Agric Econ 16:61-77.

8.Gaur, U. (2008), Loan Waiver Scheme and Indian Agriculture, CCS Working Paper No. 195 Summer Research Internship Programme 2008, Centre for Civil Society, retrieved on December 10, 2013, from http://ccs.in/...papers/2008/Loan-Waiver-and-IndianAgriculture-195.pdf.

9. John, D., Lakshmi, A. and Chatterjee, C. (2010). Farm Loan Waiver – Remedy or Malady? IBS Research Center 8-13.

10. Mukherjee, S, Krishnamurthy S and Prasanna T (2014): "Costs and Benefits of Debt Moratoria: Evidence from a Natural Experiment in India," Indian School of Business Working Paper.

11. Phadnis A and Gupta A (2019) The Politics of Farm Loan Waivers, Economic and Political Weekly, 54 (23): 50-56.

11.Rath, N (2008): "Implications of the Loan Waiver for Rural Credit Institutions," Economic & Political Weekly, Vol 43, No 24, pp 13–16.

12. Ravi, S (2015): "Farmer Suicide Contagion in India," Brookings India IMPACT Series, Brookings Institution India Center.

13. Salve, T. N. and Biradar J. P. (2014) An Impact of Government's Agricultural Debt Waiver and Debt Relief (ADWDR) Scheme. Journal of Commerce & Management Thought, Vol. 5-4: 635-643 48

14.Sharma, T. (2012). Waiver of Agricultural Loans: Social Justice or a Travesty There of. SSRN, 1-30.

15. Sriniwasan, N. (2008). Farm Loan Waiver: Right Choice for Supporting Agriculture? Cab Calling, April – June 2008, 30-35.

16. Vaidyanathan, A (2008): Farm Loan Waiver: A Closer Look and Critique, Hindu, p 11